

SOCIÁLNÍ KONTROLA A JEJÍ PROSTŘEDKY V 21. STOLETÍ

PhDr. Martina Urbanová, PhD.

Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně

Úvod

Problematiku kontroly je nutno považovat za centrální otázku vědy o společnosti. Sociologie vznikla ze šoku nad pádem kontrolních mechanismů, jež regulovaly chod archaických a tradičních společností. Celou sociologii lze v jistém smyslu považovat za sérii úvah na téma ztracená kontrola [Keller 1999:37]. Sociální kontrola je tak tématem nejen sociologie, psychologie, sociální psychologie, práva a dalších společenských věd, ale stává se jedním z hlavních problémů i evropské integrace. Z tohoto důvodu se jí budeme více věnovat.

Celá tematika sociální kontroly odráží vztah jedince a společnosti, míru respektu k danému společenskému řádu na straně jedné a míru moci (vynutitelnost norem chování) na straně druhé. Svou podstatou jsme nezbytně společenská a zároveň je každý z nás svými často protichůdnými individuálními zájmy ve vztahu určitého napětí.

Vztah jednotlivce ke společnosti a k různým společenským útvarům vede k tvorbě rozličných normativních regulativů, které jednotlivcům připisují určité role, organizují spolupráci individuí, regulují, případně vynucují určité způsoby chování. Normativní regulativy jsou proto důležitými prvky, které ovlivňují chování lidí ve společnosti a tvoří rámec lidské činnosti. Většina norem společenského života je neformální a jejich dodržování je zabezpečeno prostředky neformální sociální kontroly, z nichž nejúčinnější je veřejné mínění. Zvláštní skupinu představují formální normy, které jsou dopředu formulované a stanovené. Převážnou většinu této kategorie tvoří právní normy, patřící také samozřejmě do množiny společenských norem. Z teoreticko-právního hlediska právní normou rozumíme objektivně existující, všeobecně závazné pravidlo chování, státem stanovené, jehož dodržování je zabezpečeno státním donucením [Čeplíková 2000: 306 - 307].

Sociální kontrola představuje způsob, jakým společnost ovlivňuje chování členů společnosti či dané sociální skupiny. Tváří tvář růstu zločinnosti, terorismu a násilí ve světě, obávané ztráty důvěry a omezení kvality života se začíná pochopitelně mluvit o zintenzivnění kontroly.

Pojem sociální kontroly

Pojem sociální kontrola je sociologií chápán nejen jako technická charakteristika určitých zvláštních „nástrojů“, jimiž se působí na společnost, ale především jako ur-

čitý sociální proces, při kterém se předávají lidem jisté standardy a sociální vzorce chování.

Sociální kontrola¹ je v sociologické literatuře nejčastěji používaný pojem; věnují mu pozornost téměř všechny systémy sociologie a úvody do sociologie a sociální psychologie.

V nejobecnější rovině se současné užití termínu vztahuje k udržení řádu, pravidel a stability sociálního útvaru; v užším smyslu jím někteří autoři míní různé prostředky a mechanismus² jejich použití k dodržování sociálních příkazů a řádů, tj. k omezování a podmiňování chování členů sociálního útvaru, v širším smyslu pak kategorizaci sociálních institucí a jejich vztahů z hlediska jejich specifického přispívání k udržení stability sociálního útvaru.

Význam termínu sociální kontrola se historicky vyvinul z termínu A. Comta „předvídavost“ především působením severoamerických autorů. L. F. Ward termín převzal a dal mu význam „předpověď (předvídání), aby se kontrolovalo“. Obdobný význam má F. H. Giddingsův termín „sociální sebeutvářecí proces“ pro výklad dějin nebo termín „sociální kontrola“ u Ch. H. Cooleyho, jímž rozumí sebekontrolu společnosti vyrůstající z její vlastní organizace [Geist 1992: 194]. V češtině má termín kontrola velmi úzký význam, protože znamená dozor nad tím, jestli se nějaká činnost dělá správně a zda výsledky odpovídají kladeným požadavkům. Naproti tomu anglické „control“ znamená jednak ovládání, a proto i řízení, ale i dozor.³ V angličtině má slovo control význam blízký tomu, který se spojuje s termínem moc - jako možnost řídit lidi. Kontrola je proto také považována za ovládání cizího jednání. Kontrola je pak mírou, v níž skupina reguluje jednání jedinců, kteří fungují jako členové skupiny.

Problém sociální kontroly řešila především americká sociologie, ve které se úvahy o sociální kontrole vyznačují nejen měnícím se pojmáním a nedůsledným používáním termínu, ale i nepřesnou definicí a nejednotnými kritérii při klasifikaci prostředků sociální kontroly.

Pojetí sociální kontroly v dnešní době v sobě zahrnuje postavení společnosti vůči jedinci a jedince vůči společnosti. Rozpracována je zejména oblast působení společnosti na jedince v podmínkách kdy:

¹ Sociální kontrola je termín, jehož význam přes velkou frekvenci v sociologii stále kolísá. Pojem sociální kontrola představili v sociologické literatuře A. Small a G. Vincent v knize Úvod do studia společnosti (New York 1894). První prací věnovanou speciálnímu tématu sociální kontroly je kniha amerického sociologa E. Rosse Social Control z roku 1890. Jedny z prvních studií sociální kontroly byly ovlivněny negativními zkušenostmi s absencí kontroly v případě přistěhovalců do velkých amerických měst.

² Zájem o mechanismus společenské kontroly byl v americké sociologii patrný zejména počátkem tohoto století a stal se východiskem koncepcí Ch. H. Cooleye (Human Nature and Legal Order z roku 1902 či Social Organization: A Study of the Latger Mind z roku 1909) a A. Smalla (Origins of Sociology z roku 1924). Posléze se tento zájem přesunul i do teorie funkcionalistické a odtud pak i do moderních pramenů amerického právního myšlení.

³ Anglické „control“ můžeme překládat ve smyslu ovládat, řídit, upravovat, kontrolovat, dohlížet.

- Společnost působí na jedince a umožňuje mu na základě daných podmínek seberealizaci, pokud jedinec společnost respektuje.
- Společnost působí na jedince represivně v případě, kdy jedinec společnost nerespektuje, snaží se ze společnosti vymanit.

Společnost tak disponuje dvěma složkami - podpůrnou a represivní, které se navzájem prolínají a působí neoddělitelně. Tyto procesy jsou v současnosti často vázány na vlastní ekonomický proces.

Problematika kontroly odkazuje k oblasti moci, neboť moc znamená schopnost kontrolovat dění. Mít moc v určité oblasti znamená být schopen řídit,

regulovat, tedy kontrolovat tuto oblast [Komenda, Keller 1993:64 an.].

Socializace jako univerzální prostředek sociální kontroly

Proces socializace, sociálního učení a výchovy je osvojováním návyků, vědomostí, dovedností a pravidel, která jsou nezbytná pro život každého člověka ve společnosti, k zastávání nejrůznějších sociálních funkcí a rolí. Směřuje v první řadě k tomu, aby každý přijal za své hodnoty, v dané společnosti uznávané, a jim odpovídající systém sociálních norem, pravidel a vzorců chování. Internalizace základních norem, hodnot a vzorců chování je podmíněna vnější a vnitřní kontrolou, ať již záměrnou či bezděčnou, ze strany především společenského prostředí, těch sociálních mikrostruktur, které se nejvíce podílejí na socializačním procesu.

Sociální kontrola může v procesu socializace účinkovat tak, že je aktérům konformita sama učiněna žádoucí, přičemž nejdůležitějším mechanismem tohoto budování vnitřní kontroly je zapojení jednotlivce do institucí a legitimizace těchto institucí. S tím souvisí i problém socializace, která svým obsahem zprostředkovává ty prvky, které legitimují určitou sociální strukturu, mohou to být např. řeč, ideologie, nauka o morálce atd. Jako konečný produkt by měla socializace přinášet chtění toho, co člověk má dělat, „chtěnou konformitu“. Aktivní kontrola vstupuje do motivace, tj. do vlastní interpretace podnětů. Tak je konformita se sociálními normami nejen samozřejmá, protože je brána jako fakt, nebo účelově racionální, protože odpovídá vlastním materiálním a ideovým zájmům bytí, přičemž manipulace s nimi bychom počítali opět k aktivní kontrole, pokud jsou sociálně vsugerovány, jako např. tlak ke konzumu. Konformita může být také hodnotově racionální, protože odpovídá naučenému přesvědčení o tom, co je správné a dobré.

Sociální kontrola může také postupovat tak, že je aktérům v určité situaci zprostředkováno jen omezené vědění a informace o dalších alternativách je jim odepřena; zhruba vyjádřeno: tím, že jsou drženi v nevědomosti. Taktika držení v nevědomosti může používat jak cenzuru, tak motivaci přeinformovanosti, kde pochopení důležitého je skryto za nedůležitým. Jedinec tak neví o možných alternativách a toto faktické omezení jej nutí ke konformnímu chování.

Sociální kontrola však nikdy nemůže zcela oslabit rozdíl mezi individuem a společností a mezi společností a jedincem. Socializace zůstává stále neúplná a sice nejen

proto, že normy jí zprostředkované mohou být vždy ve své podstatě porušovány. Dělá sice z „malého divocha“ sociokulturního jedince, ale současně jedince, který není stavebním dílem úplně stejným jako ostatní a který se mnohdy nedá bez těžkostí včlenit do stavby. Člověk zůstává v podstatě svobodná bytost, která to, co jí je předkládáno, interpretuje vlastním dáváním smyslu. Těžkosti vznikají mimo to tím, že socializační vlivy jsou mimořádně mnohotvaré, že člověk stojí v průsečíku mnoha sociálních kruhů, jak řekl už Simmel [1970], že naučené role se vytvářejí jako vykryštalizování normativních očekávání, jejich překřizováním a jejich utvářením v jednotlivostech: tím vším se tvoří jedinečné konfigurace.

Mezi individuem a společností nejsou pouze vztahy podmiňující kooperaci - existují i zájmové divergence, které vyvolávají napětí mezi jednotlivcem a požadavky na něj kladenými ze strany společnosti. I. Kant uvádí v této souvislosti termín „disharmonická družnost“ (ungeselliger Geselligkeit). Durkheim vytváří koncepci „rozdvojeného člověka“ zvaného „homo duplex“. Tato koncepce je založena na myšlence, že člověk je rozdělená, ba rozporná bytost. Toto tradiční pojetí můžeme najít ve většině náboženství, v mnoha mýtech v různých obměnách, jednou jako svár duše a těla, rozumu a citu, hmoty a vědomí, smyslového a racionálního poznání, osobního a neosobního apod. Durkheim tuto lidskou polarizaci chápe jako neřešitelný, věčný a trvalý zápas. Lidské touhy a aspirace jsou nekonečné, nemají žádný limit. „Není v lidské povaze stanovit si různé limity ve vztahu k našim potřebám. Naše potřeby jsou neomezené do té míry, do jaké jsou závislé na samotném individuu. Bez ohledu na jakoukoliv vnější regulační sílu je naše schopnost mít tyto pocity neukojitelná a bezdná propast“ [Durkheim 1996: 247].

Chce-li se člověk zařadit do společnosti, musí část své individuality potlačit. Pokud se jedinec chce vymanit někdy až utlačovatelskému působení, jediné čeho může dosáhnout je sociální izolace. Sociální vazba jedince ke společnosti je možná prostřednictvím čtyř faktorů: připoutáním ke společnosti, vazbou na společnost, začleněním do společnosti a vírou [Hirshi 1969:16]. Připoutání ke společnosti znamená zájem o jiné, vazba na společnost investici do vlastní osoby (např. vzdělání), začlenění do společnosti představuje míru společenské angažovanosti a poslední - víra - pak přesvědčení, že normy společnosti je třeba dodržovat.

Efektivněji než na vnitřní závazky jedince je aktivní sociální kontrola vázána na aktuální vazby mezi jedinci nebo mezi jedincem a skupinou. Přitom je konformita jedince s normami skupiny tím větší, čím lépe je jedinec integrován do současné skupiny, čím intenzivněji se snaží přizpůsobit zájmové skupině, čím je závislejší na sociální podpoře ostatních, čím rozsáhlejší jsou investice do vztahů a pozic. Významnou roli tu hraje především rodina - jako přímá kontrolní instance, ale také jako nepřímá, kdy péče o rodinu nutí ke konformitě v mimorodinné oblasti.

Je zcela rozhodující, aby všechna opatření sociální kontroly, formální i neformální, měla svůj význam ani ne tak v přímé reakci na odchylku, jako spíše v preventivním momentu obsaženém v této reakci. Tento preventivní moment je umožněn lidskou schopností anticipovat události a reagovat již na symboly. Tak účinkují představy potupy a ztráty statusu, ekonomické nevýhody, tělesné tresty nebo

trest vězení jako reakce nějakého interakčního partnera ve vlastním nitru dopředu odehraná a prožitá.

Také zcela fiktivní kontrolní instance mohou rozvinout své působení podle Thomasova teoremu, který říká, že situace, které jsou reálné v našich představách, se skutečně reálnými mohou stát ve svých důsledcích.

Formální a neformální sociální kontrola

Mezi formální a neformální kontrolou neexistuje přesná dělicí čára. Neformální kontrola má větší účinek v menších skupinách či společenstvích. Émile Durkheim například poukazuje na to, že i právní normy v malých společenstvích jsou blíže ostatním sociálním normám než ve větších a složitějších společnostech. V „jednoduchých“ společnostech (malý územní rozsah, malý počet lidí, nepříliš rozvinutá dělba práce) existuje široce sdílený morální konsenzus, v procesu socializace nedochází k vyrovnávání s rozpornými normami ani k vnitřním konfliktům. Jakákoliv odchylka je neanonymní, velmi rychle identifikovatelná a všichni členové daného společenství vyvíjejí silný nátlak na potencionálního narušitele zaběhlých zvyků. Lidé v malé komunitě jsou více pod vzájemnou kontrolou a také příležitosti k narušení norem (např. k trestnému činu) je mnohem méně. Proto je například v případě vraždy na malém městě i dnes mnohem složitější vést nezaujaté soudní řízení než v případě rozsáhlejšího společenství, jakým je velkoměstská aglomerace. V malém městě je možné naopak očekávat rychlejší vyšetřování a větší spolupráci s představiteli zákona.

Zajímavá je například studie Sarah L. Boggsové o účinnosti formální a neformální kontroly ve velkých městech, jejich předměstích a malých městech ve státě Missouri. Občané v malých obcích se cítí bezpečněji, mají větší pocit kontroly a soudržnosti se sousedy. Lidé ve velkoměstech mají větší pocit ohrožení, více spoléhají na formální kontrolu (policii) než na kontrolu neformální (pomoc a dohled spoluobčanů) [srov. Vago 1988: 142 an.].

Veškeré tyto úvahy by mohly vést k domněnce, že formální kontrola nemůže být nikdy účinnější než kontrola neformální. To by ovšem mohlo platit pro malá společenství bez větší stratifikace, s nízkou dělbou práce, s nízkou úrovní geografické migrace. Taková společenství se vyznačují nízkým počtem přestupků proti normám, vyšší sociální solidaritou, komunikací mezi členy společenství, aktivní účastí v místních organizacích a stabilitou v rodinných vztazích. Jakmile se společnost rozvíjí, vznikají nové možnosti pro dělbu práce, získání moci či bohatství, zanikají staré hierarchie. Taková změna spolu s dezintegrací společenství přináší zvýšenou potřebu formální sociální kontroly.

Formální kontrola je tedy obvykle významnější ve složitějších společenstvích s rozsáhlou dělbou práce [Durkheim 1988: 261 an.], s heterogenní populací a se skupinami, jež mají protichůdné hodnoty, zájmy a ideologie. Formální kontrola nabývá významu v okamžiku nedostatečnosti neformální kontroly při dodržování určitých no-

rem a je reprezentována existencí specializovaných institucí a technik. Formální kontrola může být institucionalizována státními organizacemi (oprávněnými užívat sílu či nátlak) nebo nestátními organizacemi (církve, klub, firma).

Formální sociální kontrola je začleněna mezi instituce společnosti, je vykonávána konkrétními jednotlivci na určitých pozicích v daných institucích. Obecně je tedy každý, kdo působí nebo se pokouší působit na chování druhých pomocí jistých formálních sankcí, prostředníkem sociální kontroly.

Každá společenská instituce má svoje vlastní metody pro udržení způsobů chování. Vždy nesou určitý stupeň nátlaku a snahu o dosažení konformity (výpověď zaměstnanci ve firmě či vyloučení z některých církevních obřadů a naopak speciální odměny zaměstnancům nebo privilegované postavení).

Stát prostřednictvím svých zákonných institucí volí jiný typ sociální kontroly, a tím je použití síly či donucení. Sociální kontrola prostřednictvím práva je zřídka realizována prostřednictvím pozitivních sankcí či nějakých odměn. Ten, kdo celý život poctivě dodržuje zákony, většinou nezíská nějaké speciální ocenění. Státní kontrola používá pro regulaci chování svých členů spíše hrozbu trestu, na druhou stranu tím ale zajišťuje ochranu většinových zájmů (daných na základě společenského konsenzu formou právních norem) před nepříznivými jedinci.

Nejrozvinutější systém formální sociální kontroly představuje trestní právo. Chování, které je považováno za trestné či zločinné, je definováno zákony, určujícími zároveň odpovídající sankce. Využití práva pro regulaci lidského chování se měnilo během rozvoje lidské společnosti, stejně jako se měnila struktura a forma trestů. To, které normy se stanou zákonem a které ne, je ovlivněno mnoha sociálními aspekty (morální rozhořčení, důraz na pořádek, odpověď na hrozbu, politická taktika). Základem pro legalizaci normy je přednesení určitého tématu veřejnosti, která většinou reaguje touhou po zajištění pořádku, po zákonném zajištění ochrany před více či méně potencionální hrozbou. Konečné rozhodnutí směřující k legalizaci určité sociální normy či o změně zákonné normy leží nicméně v rovině politické.

Koncepty sociální kontroly

Problém kontroly je velmi blízký všem významnějším proudům a školám moderní sociologie, které se z velké části koncentrují do řešení problému: do jaké míry je sociální aktér vlastně schopen kontrolovat své vlastní jednání a do jaké míry je naopak jeho počínání diktováno okolnostmi a poměry, které jeho kontrole nepodléhají.

Jednotlivé sociologické směry chápou tento problém rozdílně [Keller 1997: 87 an.]. *Strukturální funkcionalismus* považuje sociální kontrolu za schopnost reagovat sankcemi na deviaci nebo schopnost sociálních skupin zajistit účinnost norem.

Značná pozornost je věnována zejména mechanismům, jejichž pomocí sociální systém určuje jednání svých členů. Hlavní místo zde má teorie socializace, která je stoupenci strukturálního funkcionalismu rozpracována jako nauka o tom, jak kontrolovat vývoj osobnosti podle potřeb systému. Sociální kontrola má vzhledem k společnosti homeostatickou funkci. Pro teorii *sociální směny* je kontrola jednou z forem vzájemného ovlivňování, které vede k ustálení určitého chování za určitých okolností.

Teorie konfliktu jsou rozvíjeny s cílem stanovit možnosti a podmínky regulace průběhu konfliktů ve společnosti. Zkoumají se techniky, které by měly zajistit stabilitu řádu tím, že se konflikt dostane pod kontrolu. Teorie konfliktu poukazuje na třídní charakter sociální kontroly. Je zde snaha sociální kontrolu operativně definovat jako akce určitých mocenských částí společenské struktury proti částem jiným.

Interpretativní sociologie přesunuje problematiku kontroly a dohledu z globálních souvislostí do reality všedního dne. Klade důraz na schopnost každého aktéra minutu po minutě regulovat své vztahy vůči ostatním.

Radikální přístup k sociální kontrole

Radikální přístup k sociální kontrole je zřejmý u *Stanley Cohena*, profesora kriminologie Hebrejské univerzity v Jerusalemě.

Cohen [1969] chápe pojem sociální kontroly velmi široce: v jeho pojetí obsahuje internalizaci, socializaci, vzdělání, světový názor, formování člověka ve skupině sobě rovných a také operace speciálních agentur, jako je policie, právo a další státní síly.

Druhou polovinu 20. století charakterizuje jako období dekriminalizace, deprofesionalizace, antipsychie a ideologického stresu.

V této době jsou stále častěji kladeny otázky tohoto typu: Proč učitelé ve škole, hlídači ve vězení, psychiatři na klinice, sociální pracovníci, rodiče v rodině, policisté na ulici, šéfové v továrnách mohou dělat takové věci - kontrolovat?

Proč extrémní vzdor vůči mravům společnosti může vést k tomu, že člověk je za všeobecného souhlasu označován za nemocného (vyšetřován na psychiatrii)? Kdo jsou tyto lidé (terapeuti, sociální pracovníci, psychologové, psychiatři, experti v medicíně, nádražáci, rodiče, učitelé, sousedé) a proč jsou schopni a mohou udělovat tresty?

Systém sociální kontroly je Cohenovi vskutku gigantický, připomínající „*Benthamův panoptikon*“. Sama společnost se jeví jako tato architektonická verze využívající nové znalosti spirály, kdy člověk může vidět centrum observatoře, ale nemůže nikdy vědět, kdo se na něho v tomto momentě dívá. Společnost je jakousi laboratoří podobnou té, kterou pro výzkum používali behavioristé.

Revolta tažení proti sociální kontrole vyvrcholila v *60. letech 20. století* (hippies, revoluční rok 1968). Tato léta znamenala:

- 1) Pro stát: decentralizaci, deformalizaci, dekriminalizaci, non-intervenci
- 2) Pro experty: deprofesionalizaci, demedicinalizaci, delegalizaci, antipsychie, demystifikaci

3) Pro instituce: deinstitucionalizaci

Sedmdesátá léta však již obsahovala značný návrat k dřívějšímu konformismu. Z dřívějších revolucionářů a stoupců hippies se stali mnohdy dobře postavení konformní lidé (systém represivní tolerance).

Některé současné tendence sociální kontroly

(*Sociální kontrola v postmoderní společnosti*)

V moderní společnosti dochází k závažnému rozštěpení socializačních mechanismů: Rodina, škola, skupina vrstevníků, masová média atd. vytvářejí často protikladné socializační tlaky. Tyto tendence jsou výrazné zvláště v současné době, o které se často mluví jako o době postmoderní.

Prosazující se tendence postmodernismu stojí v protikladu k hlavním tezím klasické sociologie. Klasická sociologie považovala moderní historii za složitý, avšak nezvratný pokus o přechod od partikularismu k univerzalizmu, od tradice k inovaci, od víry k rozumu, od kontroly ke svobodě, od absolutní moci k demokracii, od uzavřených společností k otevřeným. To vše tvořilo jen různé aspekty ideje pokroku, založené na předpokladu člověka jako neomezeného pána přírody. Rozčarování korunované ekologickou krizí zpochybnilo samu tuto myšlenku, podle níž je účinnost vázána na homogenitu a konformitu, a to v oblasti výroby, politiky a kultury. Místo toho nastupuje idea, že účinnější je rozmanitost, která se například v oblasti politiky projevuje vzestupem regionálních hnutí uvnitř centralizovaných států.

Vznikají netradiční hnutí - studentská hnutí zejména 60. let a doprovodná hnutí komunitní, mírová, ženská, ekologická atd. Moderní společnost je stále méně homogenní a naopak ji charakterizují fundamentální diference a zlomy.

Společnost postmoderní je možno chápat jako „pluralitu myšlení, způsobů jednání, hodnotových systémů, orientací, racionalit“ [Welsch 1993:8]. Welsch charakterizuje jádro postmoderních koncepcí tak, že „jsme konfrontováni s rostoucím množstvím různých životních forem, koncepcí vědění a způsobů orientace, že si uvědomujeme legální charakter a nepopíratelnost této plurality, že tuto mnohost stále častěji uznáváme a oceňujeme“ [Welsch 1993:21].

S rostoucím počtem systémů pravidel se zvyšuje také orientační nejistota. Díky společenskému a technickému vývoji již delší dobu vznikala situace, kdy na každou otázku existuje několik rovnoprávných odpovědí, z nichž každá má vlastní plausibilitu a legitimitu.

Postmoderní sociální svět se vyznačuje tím, že se aktéři naučili žít a přežít s tlakem represivních institucí. Jejich působení se tak poměrně zmírňuje a redukuje se míra sociální kontroly. Díky vědeckým objevům, možnostem konzumu a nepředvídatelnosti životních událostí dochází i k relativizaci dosud platných norem jednání. Bauman [1995] nedávno poukázal na to, že rozklad obrazu života na kaleidoskop svébytných epizod, které nelze poskládat logicky podle sledu příčin, rezonuje s postmoderní kulturou, která se podobá karnevalovému průvodu a má charakter hry.

Tento ústup od vážnosti neznamena, že se v postmoderní době likvidují mechanismy represe, které vytvořila doba moderní. Pro postmoderní dobu je příznačné, že mechanismy represe jsou decentralizovány a kanalizovány do oblasti soukromí. Výsledkem je individualizace a stylizace života jednotlivých aktérů. Na sociální aktéry klade postmoderní situace zvýšené nároky, nutí je nově vymezovat, co je přijatelné a co nikoliv.

Bauman pokládá otázku, zda-li žijeme v Panoptiku. Známa představa Panoptika vytvořená Jeremy Benthamem a rozpracována Michélem Foucaultem je založená na principu, kdy jeden sleduje mnohé. Je to vlastně sociologická verze Orwellova Velkého Bratra. Avšak podíváme-li se na realitu kolem sebe, zjistíme možná, že moderní verzi Panoptika jsou nejrůznější databáze (jak uvádí Mark Poster), ale hlavně bychom si měli povšimnout, že nyní se situace zásadně změnila: jeden nepozoruje mnohé, ale mnozí pozorují jednoho. Thomas Mathiesen pro tento efekt masmédií používá termínu Synopticon [Baumann 2000:63]. V literární analogii se tak po pádu komunismu už nevyplňuje vize Orwellova Velkého Bratra, který k poslušnosti donucuje bičem, jako spíše model načrtnutý v Huxleyho Konci civilizace, kde se lidé nechávají manipulovat dobrovolně, pomocí cukru.

Literární metaforou silné sociální kontroly není již román 1984 od George Orwella, ale kniha Proces od Franze Kafky.⁴ Orwell líčí svět, ve kterém má ztráta soukromí konkrétní podobu, je jím totalitní stát, Kafkův úředník Josef K. se nikdy nedozví, proč a kým je obžalován a stává se obětí anonymní byrokratické mašinérie.

Podle A. Giddense je rozvinutá modernita a její rozvoj, jakož i příklon k postmoderně spatřován v několika ovlivňujících faktorech [Giddens 1998:11]. První z nich je oddělení času a prostoru. Místo a čas činí teče, který ovlivňuje současné nebo budoucí jednání, tak není nutně známé a může být ovládáno z jiné části zeměkoule, kde platí stejný a přitom jiný čas než tady. Dalším faktorem je rozvoj vyvazovacích mechanismů. Lidé stále častěji používají pro svou komunikaci a pro svá jednání symbolické systémy, jako jsou peníze, které tak mohou svou anonymní podstatou změnit fungování celé společnosti. Třetím faktorem je reflexivita vědění. V postmoderní kultuře si nikdo nemůže být jistý, že určité vědění nebude revidováno. Přes nutnou přítomnost důvěry rozhodující pro fungování vyvazujících mechanismů (všichni musí věřit v peníze) si nikdo žádnou teorií nemůže být jist. V souvislosti s právem se spolu s Giddensem dostáváme na pole expertních systémů a důvěry v ně. Lidé na rozdíl od tradiční společnosti ztrácejí pocit bezpečí. Zároveň s rozvojem totálních institucí se rozvíjí i expertní systémy s experty vyškolenými na tu kterou oblast, většinou značně specifickou. Lidé tedy svou důvěru přesunují na takové expertní systémy a experty.

⁴ Pro úvahy o právu je velmi podnětná např. část „V chrámu“.

„...je přece sluhou zákona (dveřník), patří tedy k zákonu, vymyká se tedy lidskému úsudku. Muž k zákonu teprve přichází, dveřník tam už je. Je k té službě ustaven zákonem, pochybovat o jeho důstojnosti by znamenalo pochybovat o zákonu.“ (s.206).

„S tímto názorem nesouhlasím, pravil K., neboť kdyby s ním člověk souhlasil, musel by považovat za pravdivé vše, co dveřník říká. Ale sám jsi přece podrobně zdůvodnil, že to není možné. Nikoliv, řekl duchovní, není třeba vše považovat za pravdivé, je jen třeba si myslet, že vše je nutné. Skličující názor, pravil K. Lež je učiněna řádem světě.“ (s.199).

Právo a právníci mezi takové systémy patří. Lidé se tak stále častěji před vlastním řešením problémů uchylují k právním expertům pro radu. V současnosti zvláště v konfrontaci s rostoucími sociálními problémy se dokonce objevuje požadavek na experta empatického a zúčastněného, který by měl nahradit „objektivního“ neosobního experta, tedy ne nezúčastněný intelektuál, ale soucítící poradce [Lubelcová 2000: 235].

Dalším myslitelem na poli postmoderny je např. Jean-François Lyotard. Podle něj je moderní doba dobou velkých vyprávění. Veškeré teorie včetně práva jsou legitimizovány pouze skrze vyprávění - školy, ve kterých se studenti učí učení vědců minulých epoch. Stejně tak i právo je legitimizováno skrze diskurs, kdy všechny prostředky práva, včetně moci a trestu, slouží jako proces ospravedlnění jeho fungování. [Lyotard 1993:136-141].

Postmoderní doba je ovládána informačními technologiemi a vědění. Do skutečných vztahů se dostává úsloví: vědění je moc. Jen skrze vědění lze ovládat. Tak je nemožné, aby lidé vládli sami sobě, protože žádný z nich není schopen pojmout veškeré vědění nezbytné pro výkon moci. Rozhodování bez potřebných znalostí by bylo pomalé a nevykonné [Lyotard 1993:170-172].

Cestou je pouze jakýsi společný diskurs a otázka konsenzu, jak ve výkonu moci, tak v právu. Nicméně podle Lyotarda je výkon moci stále častěji spatřován v diskursu, a tedy cesta k poznání moci vede jen přes jazyk.

Vidíme tedy, že postmoderná je epochou příklonu k heterogenní a informační společnosti. Postmoderná znamená, že rekonstrukce osvědčených postupů již neplatí. Konec velkých vyprávění ale neznamená konec represivních institucí, a to vinou patologických jevů. Problém v takto roztržité společnosti však představuje relativizace toho, co to vlastně deviace je, co a kdo ji způsobuje a je-li vůbec postih takového jednání závazný.

Existence represivních institucí však již nepředstavuje takovou skutečnost jako dřív. Lidé se s jejich existencí naučili žít a jejich efektivita se tedy zmenšuje. Relativizují se také normy jednání vzhledem k nepravdivosti v lidském jednání. Jedinou cestou mocenských institucí, včetně práva, jak ovládat jedince, je cesta do jeho soukromí. Důležitost tak ztrácejí vnější instituce a na významu nabývá vlastní konformita života jedince, kterou sleduje a dodržuje jedinec sám.

Z fungování postmoderní společnosti pak vyplývá, že normalizační a disciplinační mechanismy jsou v moderní společnosti všudypřítomné a pronikají do nejskrytějších skulin sociálních vztahů. Je jasné, že projev moci musí respektovat heterogenitu jednotlivých sfér života.

Delikvent se začíná vnímat jako individuum, na něž společnost působí bezprostředněji, než kdyby toto působení bylo zprostředkováno např. primární skupinou. Takto izolovaný jedinec je pak vržen do matrixu⁵ kontrolovaných společenských

⁵ S. Bellow píše o marné snaze člověka zlidštit a zdůvěrnit svět, který je najednou ještě podivnější než předtím, J. Heller zjišťuje, že změněn je starý řád, nového není a český výtvarník Váchal pregnantně prohlašuje, že svět se řítí do ďáblových řití. [Rollo 1993: 186].

vztahů, kde pro deviaci buď není místo, nebo je podrobena kontrole. Jednotlivec se stává objektem i nástrojem kontroly.

Podle Younga je možné změnu sociální jsoucna vyspělých společností poslední třetiny 20. století definovat jako přechod od zahrnující (inkluzivní) společenské stability a homogenity k vylučující (exkluzivní) společnosti změny a rozdělení [Wilson 1995: 88].

Toto vyloučení se v postmoderní společnosti děje na třech úrovních:

1. ekonomické vyloučení z trhu práce
2. sociální vyloučení mezi lidmi v občanské společnosti
3. nadměrné využívání vylučujících aktivit v systému trestní justice. Přechod k vylučující společnosti je zároveň spojen s dramatickými změnami v úrovni nárůstu násilí, brutality a změn v povaze deviace.

V polovině 19. století Anglie a USA reagovaly na důsledky industrializace, urbanizace, přistěhovalství a rostoucího bohatství prosazováním étosu sebeovládání, ve 20. století reagovaly na většinu stejných jevů prosazováním étosu sebevyjádření [Wilson 1995:88].

Síla, kterou étosu sebekontroly vdechla život, bylo náboženství a dobrovolné sdružování, které bylo náboženským životem inspirováno, což vedlo k následné společenské kontrole. Tuto roli plnil proces, který se odehrával v rodině, ve škole, v sousedské pospolitosti nebo na pracovišti. Tento étos vedl k zdrženlivosti, věrnosti, umírněnosti a přijetí osobní zodpovědnosti.

Dahrendorf [1991] velmi přesvědčivě a výstižně reflektuje krizi legitimacy institucí moderní společnosti, ale i krizi občanství, založeného na hodnotách tolerance a participativnosti.

Dahrendorf z pohledu ekonomických a sociálních argumentů a Wilson z pohledu argumentů kulturních a normativních se dotýkají otázek společenské soudržnosti, sociálních vazeb a krize společenské smlouvy definované liberální demokracií konce 19. a začátku 20. století.⁶

Nástroje sociální kontroly

Dnes je jádrem nástrojů sociální kontroly technologie „High Tech“⁷ – důmyslné pozorovací videokamery na všemožných místech, odposlouchávací zařízení, sledování e-mailové komunikace. I tresty jsou high-tech. V USA se utratí více peněz na

⁶ Dahrendorf rozděluje společnost na 2/3 : 1/3. Podle Younga tvoří 30% jádro, 30% sanitární kordón, 30% vyloučení.

⁷ Srov: Sociologický zápisník č.2/2001, Sociologický ústav Slovenské akademie věd, přednáška profesora Craiga Littleho z katedry sociologie a antropologie College of Cortland, State University of New York 22.5. 2001 v sekci sociologické teorie, s. 1.

stavby věznic než na stavby škol.⁸ Pro 20. století je příznačná vysoká profesionalizace sociální kontroly a rozmach její medikalizace. V 60. letech v důsledku společenskovední kritiky se zavíraly velké psychiatrické léčebny, lidé se přesouvali do komunit, denních opatrovnických center, používalo se méně chemických přípravků. V současné době se opět rozšířila medikalizace kontroly jednání. Dochází k soustavnému růstu počtu policistů a výdajů na ně, růstu soukromých bezpečnostních služeb a průniku kontrolních technologií do každodenního života. Současný proces miniaturizace pozorovací techniky umožňuje rychlé vyhodnocení informace a nepozorovatelnost kontroly. Dnes už není Velký Bratr, ale mnoho rozptýlených malých bratrů, kteří monitorují náš život pomocí počítačové techniky analýzy našeho hlasu, rentgeny, ultrazvukem apod.

Dochází tak k zvýšené kontrole občanů pomocí výpočetní techniky, jako jsou např. kamery na veřejných prostranstvích a u bankomatů, lokalizace polohy pomocí mobilních telefonů, kontroly obsahu e-mailů apod. V České republice se např. první kamery objevily již v 70. letech, a to samozřejmě nejprve v Praze, ale postupně se rozšířily do všech větších měst.

Hlavními trendy postmoderní kontroly je růst uvězněných, privatizace kontroly a rozmach technicky vykonávaných dohlížecích rituálů jako součásti každodenního života. Co však s psychikou lidí udělá neustálé monitorování a zda se nesníží pocit osobní odpovědnosti, je otázka, na kterou odpoví až dlouhodobější studie. Problémem také zůstává, nakolik má stát právo omezovat občanské svobody, jako je právo na soukromí a svobodu projevu proto, aby zajistil naši bezpečnost, omezil kriminalitu a teroristické útoky. Každopádně je možné uvažovat o tolerantnějším přístupu k technologiím „High Tech“ právě v důsledku obavy před narůstajícím terorismem a zejména v souvislosti s 11. zářím 2001.

Závěr

V současné době se výzkum sociální kontroly, kterou lze chápat buď v angloamerickém smyslu jako ovládnání, nebo více v evropském smyslu jako porovnávání s normou, sledování může potýkat s prolínáním a dilematy pojmů jako individualita, osobnost, společnost, společenské vlivy, restrikce, sociální kultura apod. Společnost na rozdíl od jednotlivce je procesem trvajícím po tisíciletí, existencí dědicí se z generace na generaci, zahrnující poznatky, zvyky, instituce, ideologie a jiné předávané jedincům.

Společnost jako taková vytvořila určité normy a zákony, kdy v případě jejich porušení jsou jedinci sankcionováni. Jedinec jako takový však není schopen penalizovat

⁸ Přibližné údaje z roku 1999 mluví o 700-800 věznicích na 100 000 obyvatel. V Evropě jsou poměry jiné: Španělsko 110, Velká Británie 125, Slovensko 140, Polsko 145, Česká republika 225. K USA se blíží jen některé státy bývalého Sovětského svazu - Bělorusko 505 a Ruská federace 685 - to vše na 100 000 obyvatel.

společnost v obecném slova smyslu, což je jeden z hlavních psychologických momentů často chápaných jako jakási bezbrannost. Jedinec v tomto případě nemůže obvinít společnost z jejích prohřešků a penalizovat ji. Ovšem toto je sféra, v níž je jedinec vychováván [Urbanová 1998: 118].

Kontrola společnosti je vlastnost stavů, ve kterých se nacházejí společenské vztahy, nikoliv něco, co pochází zvenčí. Úroveň kontroly - ať už je vysoká či nízká - je určena typy společenských vztahů existujícími mezi jednotlivci, kteří vytvářejí společnost, a dále tím, jak jsou tyto vztahy efektivní při „donucování“ lidí k následování předepsaných vzorců chování. Počet lidí, kteří dodržují zákony a navíc vzorce chování bez nutnosti použití policie je pozoruhodným svědectvím moci společenských norem. Kontrola je udržována pomocí odměn a trestů, které jsou zabudovány do každého vztahu a jsou evidentní při vyjádření úcty v sankcích pomluvy a v institucionálním, ekonomickém a morálním tlaku, který tvoří základ jednotlivých modelů chování. Zákon a síly zabezpečující provádění zákona, jakkoli jsou důležité, tvoří jen určitou malou část v porovnání s rozsahem a složitostí těchto dalších způsobů regulace chování.

Svět, v němž se dnes nacházíme, nevypadá tak, jak ho předvíдали osvícenští filozofové, později Karel Marx, ale třeba i Max Weber nebo George Orwell, kteří všichni vycházeli z představy, že čím více budeme schopni svět a sebe racionálně chápat, tím více budeme moci utvářet historii podle svých záměrů. Weber a Orwell očekávali budoucí společnost stabilní a vypočitatelnou, v níž se z nás všech stanou pouhá kolečka o obrovském sociálním a ekonomickém soustrojí.

Ale svět, v němž se dnes nacházíme, se naší kontrole vymyká – uniká [Giddens 2000: 12 an]. Stále více se ocitáme v rizikových situacích. Spousta nových rizik a nejistot na nás působí bez ohledu na to, kde žijeme a jak jsme privilegovaní nebo uboží.

Lidstvo si každodenně uvědomuje nutnost kontroly ve světě plném virulentních krizových ohnisek, která často nejsou pouhými konflikty zájmů, ale mají propojení na ideologie ničení a vyhlazování. Setkáváme se s ekonomickými problémy, s nebezpečím „dvoutřetinové společnosti“, s problémy deviantního chování a s fungováním společnosti, které je mnohdy pokládáno za antinomické; nesmíme zapomenout ani na ekologické problémy, na „záchranu planety“. Žijeme v době, která se vyznačuje existencí řady parciálních normativních systémů, subkultur, rozdílných představ o životě a spravedlnosti. Právo do tohoto „chaosu“ vnáší racionální životní orientaci a slouží jako pevná plocha nutná k zachování společenského řádu. K tomu dopomáhá zejména to, že právní normy jsou zajištěny a v poslední instanci vynutitelné státní mocí. Úloha práva při řešení sociálních konfliktů znamená transformaci sociálních konfliktů v konflikty právní, snahu o maximální efektivitu práva a právní politiky jako speciální formy vedení společnosti.

Je ovšem důležité, aby lidé nepociťovali sociální skutečnost jako jakousi cizí moc, jež se situována mimo ně, vymyká se jejich kontrole, naopak kontroluje a ovládá jejich osudy. Jedním z východisek může být další tvorba a posilování občanské společnosti, vyznačující se sebevyjadřováním se jedinců a jejich dobrovolným sdružováním sloužícím k realizaci jejich partikulárních zá-

jmů. Právě prostřednictvím občanské společnosti se občané mohou zasazovat o věci veřejné a vyplnit prostor mezi soukromým životem člověka a ekonomickými a politickými makrostrukturami [Večeřa 1995 : 14,15]. Občanská společnost tak představuje významnou sociální vazbu, která umožňuje integraci jedince do společenského života, do společenských procesů a umožňuje prosazování jeho zájmů a uspokojení řady jeho potřeb.

Literatura

- Čeplíková, G. 2000. Právo jako součást sociální reality. ACTA IURIDICA CASSOVIENSIA 23. Košice: Právnická fakulta. S. 304-316.
- Baumann, Z. 1995. Úvahy o postmoderní době. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Baumann, Z. 2000. Globalizace. Praha. Sociologické nakladatelství.
- Cohen, S. 1969. Visions of Social Control. Postimages.
- Dahrendorf, R. 1991. Moderný sociální konflikt. Bratislava: Archa
- Dahrendorf, R. 1974. Soziale Klassen und klassenkonflikte in der industriellen Gesellschaft, Stuttgart.
- Durkheim, É. 1988. Über soziale Arbeitsteilung, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Durkheim, É. 1996. Suicide. A Study in Sociology. Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Geist, B. 1992. Sociologický slovník. Praha: Victoria Publishing.
- Giddens, A. 2000. Unikající svět. Praha : Sociologické nakladatelství.
- Giddens, A. 1998. Důsledky modernity. Praha. Sociologické nakladatelství.
- Hirshi, T. 1969. Cause of Delinquency. Berkeley: Univerzity of California Press.
- Kafka, F. 1997. Proces. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Keller, J. 1992. Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 1997. Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 1999. Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kolektiv. 1996. Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum.
- Komenda, A., Keller, J. 1993. Úvod do sociologie pro právníky (Sociální kontrola a deviance). Olomouc, Univerzita Palackého.
- Lubelcová, G. 2000. Kriminalita optikou současného sociologického diskurzu. In: Sociológia a spoločenská zmena. Bratislava: Stimul, s. 209 – 227.
- Liotard, J. F. 1993. O postmodernismu. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- Pound, R. 1942. Social Control Through Law. New Haven.
- Příbáň, J. 1992. Několik poznámek k sociologii práva. Sociologický časopis 28/6 s. 770-781.
- Rehbinder, M. 1971. Einführung in die Rechtssoziologie. Athenäum Verlag, Frankfurt am Main.

- Rollo, V. 1993. *Emocionalita a racionalita aneb jak ďábel na svět přišel*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Ross, E.A. 1901. *Social Control. Survey of the Foundations of Order*. New York.
- Ross, E.A. 1912. *Social Control*. New York.
- Simmel, G. 1970 *Grundfragen der Soziologie*. Berlin
- Urbanová, M. 1998. *Sociální kontrola a právo*. Brno: Masarykova univerzita.
- Vago, S. 1988. *Law & Society*. New Jersey: Prentice Hall.
- Večeřa, M. 1993. *Sociální stát*. Praha. Sociologické nakladatelství.
- Večeřa, M. 1995. *Sociální stát*. Brno: Iuridica Brunensia.
- Welsch, W. 1993. *Pluralita jako etická a politická hodnota*. Praha : Koniasch Latin Press.
- Wilson, J.Q. 1995. *Oslabení občanského étosu*. In: *Občanské ctnosti* s.88. Praha.

K MODELŮM MORÁLNÍCH KODEXŮ VE VEŘEJNÉ SPRÁVĚ

Prof. JUDr. Ing. Antonín Cyner, CSc.
Vysoká škola Karla Engliš v Brně

Výuka manažerské etiky a zejména eseje posluchačů ze seminářů v posledních semestrech studia opakovaně potvrdily aktuálnost a potřebu věnovat se tématům o etice a morálce v podnikání i v životě. Potvrdily jejich jednoznačnou a oprávněnou spojitost s praxí. Ukázaly dále také na některé nové problémy a možnosti jejich řešení v současných podmínkách a souvislostech počátkem 21. století.

Podle získaných poznatků a průzkumů se osobně nemohu domnívat, že by použitý statistický vzorek názorů studentských respondentů svědčil o jejich záporných postojích k mravům a etice v podnikání a ve veřejných službách zejména a v našem životě vůbec. Naopak bych jejich vztah k nim hodnotil převážně kladně a pro budoucnost optimisticky. Jenom menšina posluchačů se klonila k opaku; zpravidla s odůvodněním a s odkazem na obecně známou rozporuplnost mezi fenoménem zisku a fenoménem morálky.

V esejích byl často také zmiňován význam svědomí, spravedlnosti a práva v podnikání a ekonomice, a to zřetelně v pojetí podnikání a ekonomiky tržní, nealtruistické, neekologické, a tím pravděpodobně i ne dosti etické. Byl v nich často zmiňován také vztah morálky a mravů k právu, ilustrovaný sentencemi, směřujícími od etiky k citům, k spravedlnosti, k státu, k politické, ale i ekonomické moci a také ke vzdělání. Použity byly dokonce i obraty, že právo je nutným ideálem státu a že morálka je bohatstvím národů. Nepochybně hlubokými, vypovídajícími a inspirativními byly použité obraty „uzákoněná etika“ nebo „na úředníky etickým kodexem“.

Orientace na potřebu věnovat větší pozornost zlepšování mravů je u nás výrazněji patrná od přechodu hospodářství na tržní ekonomiku. To proto, že mravy v této oblasti jsou mnohými jednotlivci považovány svým způsobem za konkurenční výhodu. Opačný názor z mé zkušenosti zřejmě svědčí o jiných pohnutkách v technologii podnikání u nezanedbatelné skupiny osob, které se -- bohužel - také angažují v podnikatelských aktivitách.

Snaha první uvedené skupiny, která respektuje či připouští uvedenou zásadu konkurenční výhody a tenduje ke kultivaci mravů a chování, je takový nástroj podnikání samozřejmě posilovat. Druhá skupina se k mravům chová přezíravě až odmítavě. První skupina realizovala a realizuje často svůj záměr mimo jiné také a často tvorbou tzv. etických kodexů. V praxi bývají totiž často svým obsahem a funkcí jistou formalitou či módností, jindy naopak závažnou normou chování a jednání. Vzorem jim bývá nezřídka podnikatelská praxe, intuice, některé osobité unikáty, cizí zkušenosti z domova i ze zahraničí; ojediněle také teorie, která je -- jak se domnívám - kreačně a zejména aplikačně dosti pokleslá. Aktivita, související s přípravou etických kodexů může být pravděpodobně shrnuta do odpovědí na otázky typu: